

РОЗДІЛ I. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.1-01>

Справедливість як правова категорія: гносеологічний вимір

Гордієнко А. Ю.

кандидат філософських наук,

аспірант кафедри загальнотеоретичної юриспруденції

Національний університет «Одеська юридична академія»

вул. Фонтанська дорога, 23, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0002-7398-9628

anastasiahordiienko@gmail.com

Ключові слова:

справедливість, правова справедливість, принцип справедливості.

У статті проведено ґрунтовний аналіз категорії «справедливість». Визначено її системний характер, який включає справедливість як моральну і правову категорію. Доведено їх взаємообумовленість та взаємодоповнюваність. Визначено історичні засади розвитку справедливості як правової категорії. Доведено вплив моралі на формування справедливості як правової категорії. Акцентовано увагу, що особливе значення справедливість набуває в правотворчості, оскільки від змісту самого правотворчого процесу безпосередньо залежить якість чинного законодавства та правозастосовної практики в цілому.

Справедливість, як правова категорія, є певним компромісом інтересів окремих людей, соціальних груп, оскільки саме знаходження останнього і становить сутність управління суспільством в сучасних умовах. Тому можна з упевненістю відмітити, що функції права як засобу соціального компромісу в суспільстві повністю відповідають природі справедливості. Справедливість також є категорією суспільної свідомості і загальнолюдською цінністю, тісно пов'язаною з розумінням права. У статті визначається, що тема справедливості належить і до правових проблем, будучи невід'ємною частиною юриспруденції. Обґрунтовано, що категорія «справедливість» – одна із центральних в теорії права, а право є проявом справедливості. Такий симбіоз є визначальним маркером панування права в системі державного управління, розвитку громадянського суспільства та належного захисту прав і свобод людини.

У статті виділено три елементи справедливості як правової категорії: принцип, метод і режим. Принцип справедливості опосередкований морально обґрунтованими уявленнями про справедливість (закладений у правовій культурі, правосвідомості, правовій ідеології), справедливість як критерій поведінки виражається в нормах права, правотворчості, правореалізації. Синтез моральної ідеї і правового методу справедливості втілюється в режимі соціальної справедливості у процесі побудови громадянського суспільства і правової держави.

Justice as a legal category: gnoseological dimension

Gordienko A. Yu.

*Candidate of Philosophical Sciences,
Postgraduate Student at the Department of General Theoretical Jurisprudence
National University "Odesa Law Academy"
Fontanskaya doroha str., 23, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7398-9628
anastasiahordiienko@gmail.com*

Key words:

justice, legal justice, principle of justice.

The article provides a thorough analysis of the category of "justice". Its systemic character is defined, which includes justice as a moral and legal category. Their interdependence and complementarity are proved. The historical principles of justice development as a legal category are determined. The influence of morality on the formation of justice as a legal category is proved. It is emphasized that justice acquires special significance in law-making, as the quality of current legislation and law enforcement practice in general directly depends on the content of the law-making process itself.

Justice, as a legal category, is a certain compromise of the interests of individuals, social groups, because the very location of the latter is the essence of governing society in modern conditions. Therefore, it is safe to say that the functions of law as a means of social compromise in society are fully consistent with the nature of justice. Justice is also a category of public consciousness and a universal value closely linked to the understanding of law. The article states that the topic of justice also belongs to legal issues, being an integral part of theoretical jurisprudence.

It is substantiated that the category of justice is one of the central manifestations in the theory of law. Such a symbiosis is a defining marker of the rule of law in the state system, the development of civil society and the proper protection of human rights and freedoms.

The article identifies three elements of justice as a legal category: principle, method and regime. The principle of justice is mediated by morally justified notions of justice (inherent in legal culture, legal consciousness, legal ideology), justice as a criterion of behavior is expressed in the rules of law, lawmaking, law enforcement. The synthesis of the moral idea and the legal method of justice is embodied in the regime of social justice in the process of building civil society and the rule of law.

It is proved that the synthesis of the moral idea and the legal method of justice is embodied in the regime of social justice in the construction of civil society and the rule of law.

Постановка проблеми. Категорія «справедливість» є універсальним мірилом поведінки людини, виступаючи при цьому моральною основою цінності права та наріжним каменем вирішення найбільш актуальних питань юриспруденції.

Аналіз історичного розвитку уявлень про справедливість показує, що їх трансформація призвела до кардинальної зміни існуючого державно-правового ладу, формування абсолютно нових соціальних і політичних реалій, разом із тим і соціальні зміни впливали на зміст уявлень про справедливість. Особливе значення справедливість набуває у правотворчості, оскільки від мораль-

но-етичного змісту правотворчого процесу безпосередньо залежить якість чинного законодавства і реалізації права та правозастосовної практики.

Актуальність даної статті зумовлюється й тим, що проблеми теоретичного обґрунтування справедливості як правової категорії до теперішнього часу залишаються мало розробленими. Особливо це стосується питань відображення справедливості в правотворчій діяльності, вибору вимог справедливості правотворчості, експертизи нормативних правових актів на предмет справедливості, визначення ролі судової практики для встановлення справедливості. Вітчизняні дослідники

філософії права досить слушно зауважують, що «юрист зобов'язаний докласти максимальних зусиль для досягнення справедливості, не порушуючи при цьому особистих прав людини» [1, с. 7].

До того ж динамічність суспільних відносин породжує нові типи правовідносин, які потребують окремого теоретичного осмислення та оцінки з боку їх моральності (наприклад, наділення окремою правосуб'єктністю штучного інтелекту, визначення правових меж застосування штучного інтелекту, правове регулювання інтернету-речей та кібербезпеки тощо). Розвиток нових правовідносин у вказаних сферах, як зазначають вчені, особливо актуалізується останнім часом [2; 3].

Стан дослідження. В основу написання даної статті покладено аналіз наукового доробку вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема Дж. Роуза, С. Алексєєва, О. Дзьобана, О. Мелякова, Т. Ткачука, О. Довганя, Я. Берназюка, О. Олійника, М. Бурдоносової, М. Терещука, В. Примака, Ю. Чалого. Категорія «справедливість» у вітчизняній юриспруденції традиційно розглядається крізь призму її сприйняття на рівні правосвідомості, правозастосовної діяльності державних органів або у взаємозв'язку з окремими галузями права. Існують роботи, предметом яких є комплексне вивчення справедливості з позиції філософії, соціології, психології, які торкаються окремих аспектів її співвідношення з правом. Разом із тим розгляд справедливості як правової категорії досі має не виправдано фрагментарний характер.

Мета статті – дослідити справедливість як правову категорію, визначити актуальні проблеми пізнання цієї категорії крізь призму права.

Виклад основного матеріалу. Категорія «справедливість» є однією із центральних у теорії права, а право, в свою чергу, за своєю суттю повинно відповідати вимогам справедливості. Такий симбіоз є визначальним маркером панування права в розвитку громадянського суспільства та належного захисту прав і свобод людини. Принципи права слугують критерієм правотворчої і правозастосовної діяльності державних органів. Їх дотримання забезпечує нормальне і однакове функціонування правової системи. Однією з концептуальних ідей розвитку людства, в основу яких покладені духовні, моральні засадничі принципи, є досягнення справедливості. Багато явищ (в тому числі закони, інститути і соціальні системи) протягом століть оцінювалися і будуть оцінюватися з позицій справедливості або її відсутності (несправедливості). Це простежується з раних джерел права (Дигести Юстиніана, Руська Правда) до сучасних Конституцій.

Справедливість, будучи важливою правовою категорією, виступає при цьому мірилом моральності людини та її соціальної поведінки. Вона

відіграє особливу роль як у формуванні права (на правотворчій стадії), так і на етапі правозастосування. Її значення особливо зростає у так званій транзитивній період розвитку суспільства, коли через трансформації та реформи руйнуються старі правопорядки з метою побудови реальної демократії та правової держави. Категорія «справедливість» являє собою моральне усвідомлення пропорційності, відповідності взаємопов'язаних дій, вчинків, явищ, співвідношення між діями і результатами, правами і обов'язками, інтересами суб'єктів суспільних відносин. Зважаючи на це, можна зазначити, що справедливість є ознакою розвитку громадянського суспільства і правової демократичної держави, однією з умов нормального функціонування демократичних інститутів.

Справедливість – складне морально-правове явище суспільного життя, проте це зовсім не говорить про її непізнаваність як цілісної правової категорії. Сутність будь-якого природного або суспільного явища проявляється в його взаємозв'язку і взаємодії з навколишнім світом, іншими явищами і процесами. Категорія справедливості, заломлюючись в нашій свідомості, відображаючи різні, часом полярні ідеї, цінності та інтереси і взаємодіючи з різними інститутами, може проявлятися у різних сферах. У сучасній юридичній науці категорію «справедливість» досліджують з різних точок зору: як моральне, соціальне і як юридичне явище.

С. Алексєєв вважав, що справедливість – «соціально-моральне явище...», яке може виражатися у вигляді «... правового принципу ...» [4, с. 109]. М. Бурдоносова вважає, що справедливість як правовий принцип виявляється у відповідності між законодавчо закріпленими взаємозалежними правами та обов'язками, обов'язками та відповідальністю тощо. Вона має особливе значення для регулювання суспільних відносин, оскільки найбільш суттєві соціальні наслідки викликає саме несправедливість, закріплена в законодавстві. У своєму розвитку справедливість перетворюється на основоположний принцип права і стає базою для формування сучасного законодавства [5, с. 6].

Слушною є думка О. Олійник, яка полягає в тому, що «справедливість – це, безумовно, один із найважливіших і фундаментальних принципів права, і головне тут саме те, що справедливість зводиться на п'єдестал принципів права» [6, с. 219]. Принцип справедливості М. Терещук у своєму дисертаційному дослідженні відносить до основоположних засад юридичної відповідальності в публічному праві [7, с. 11].

Більш широкий погляд на справедливість пропонує В. Примака. Він вважає, що «справедливість може бути визначена і як окрема властивість, один із численних виявів верховенства права, і як

цілісна, інтегральна ознака правопорядку, що побудований на засадах верховенства права» [8, с. 86].

Існує також позиція, за якою справедливість розглядається не тільки як принцип, а і як метод. Зокрема, на думку Ю. Чалого, загальний характер справедливості дозволяє її розглядати не тільки як критерій розпізнання «правового» в рішеннях суду, актах інших правозастосовних органів, законодавстві, положеннях договорів або ж в поведінкових актах учасників правовідносин. Справедливість може і повинна використовуватися як дослідницький інструмент (метод) [9, с. 69].

Із метою здійснення характеристики особливого порядку правового регулювання тих чи інших суспільних відносин в юриспруденції використовується категорія «правовий режим». Правовий режим охоплює певний порядок, тобто сукупність засобів і методів правового регулювання. Через об'єднання справедливості як принципу та методу, на нашу думку, з'являється особливий режим – правовий режим справедливості.

Дотримання правового режиму справедливості є надзвичайно важливим, як у процесі реалізації та застосування права, так і в процесі правотворчості. Особливо це є значимим на етапі формування правової ідеї та законотворчої діяльності, визначальною метою якого має стати пріоритет суспільних інтересів всього українського народу з урахуванням інтересів кожного окремого індивіда.

На наше переконання, вкрай небезпечно відривати правову справедливість від моральних підстав і зводити її до еквівалентності в розподілі матеріальних і соціальних благ або ж у комбінації моделей формальної рівності і нерівності. Першочергово справедливість відноситься до сфери моральності, що сягає своїм корінням у додержавні і доправові періоди розвитку людства. Вона не може бути опосередкована рамками виключно правової матерії.

Не викликає сумнівів, що справедливість – явище суспільне, але пошук її коріння лише в певній ієрархічній організації соціуму значно звужує предметну сферу її впливу, оскільки коли ми говоримо про справедливе або несправдливе, то завжди апелюємо до моральних імперативів, релігійних норм або звичаїв. Моральна сторона справедливості набуває соціальних якостей, трансформуючись у соціальну справедливість. При цьому соціальна справедливість – це певний критерій, який відображає високий рівень легітимності у відносинах між індивідами і їх групами, між людиною і суспільством, громадянином і державою. Вона завжди пов'язана зі справедливим розподілом матеріальних і нематеріальних благ у суспільстві. Відповідно, в ході історичного розвитку ця категорія трансформувалась у певне джерело права, яке слугувало регулятором суспільних відносин.

Справедливість – категорія моралі, а мораль – явище суспільне, а не індивідуальне, тому справедливість не може бути досягнута індивідуально без урахування загально-соціальних інтересів. Охарактеризувати це можна на прикладі таких суперечливих соціальних явищ, як евтаназія, трансплантація органів, проституція тощо. Існує два підходи до цих проблем. Перший практикується в державах, де ідеї справедливості і права засновані на традиціях лібералізму, що виходять із визнання абсолютної свободи людини, вищою мірою якої є абсолютна влада над своїм тілом. Так, допомога в здійсненні самогубства, продаж органів або любов за гроші вважаються формою прояву свободи індивіда. Адже якщо людина – господар самої себе і свого тіла, то вона може розпоряджатися ним за власним бажанням. Другий виходить з того, що дані соціальні дії підривають основи моральності, тому що перетворюють людину з мети на засіб, суперечать принципам гуманізму, а особливо – християнської моралі. Для України з її багатовіковими традиціями християнства подібні соціальні практики наразі перебувають поза законом і викликають численні дискусії, хоча останнім часом з урахуванням плюралізму думок у суспільстві розпалюються суперечки про допустимість евтаназії, звучать пропозиції про легалізацію проституції і ринку людських органів.

Із цього приводу слушною вбачається думка американського філософа, основоположника ліберально-державницької концепції права Джона Ролза, який вважає, що всі політичні, юридичні рішення мають узгоджуватися з принципом справедливості [10, с. 104]. Але, безумовно, сама справедливість повинна будуватись на культурних засадах та традиціях відповідного народу.

Слід зазначити, що категорія «справедливість» часто розглядається через розподіл у суспільстві матеріальних і духовних благ на основі поєднання елементів рівності та нерівності під час знаходження балансу приватних і публічних інтересів, який сприяє позитивному розвитку громадянського суспільства [11, с. 52]. Якщо соціальна справедливість відображена в нормах чинного законодавства, можна говорити про юридичну справедливість. Нормативним джерелом закріплення справедливості є закони і підзаконні нормативно-правові акти України.

Безумовно, найбільш яскраве втілення уявлення про справедливість отримують у праві, яке не тільки завжди тісно узгоджувалося зі справедливістю, а й часом ототожнювалося з нею.

Категорією «справедливість» часто оперує Конституційний суд України у своїх рішеннях. Зокрема, під час їх аналізу зустрічаємо такі вирази, як «забезпеченням справедливого балансу інтересів».

сів особи та суспільства», «справедливої судової процедури», «право на справедливий суд» [12].

У рішенні Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 зазначається: «Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [13].

Справедливість і право мають діалектичний взаємозв'язок. Відображена у праві, справедливість набуває властивість нормативності, а право в такий спосіб стає справедливим і морально обґрунтованим. Правове регулювання суспільних відносин за допомогою справедливого законодавства дозволяє домогтися соціальної справедливості, а закріплення морального принципу справедливості в праві модифікує його в морально-правовий імператив. Саме тому правотворчість відіграє ключову роль у процесі трансформації моральної категорії справедливості у правову з метою встановлення справедливого суспільного устрою, а головною метою правотворчості в демократичній державі є досягнення соціальної справедливості.

Слід зазначити, що справедливість виступає моральним критерієм правотворчої діяльності і засобом збільшення цінності норм права, оскільки тільки за наявності справедливості як основи права воно отримує реальний регулятивний потенціал.

Коли йдеться про правову справедливість, неможливо обійти стороною питання про те, що має пріоритет – справедливість чи право. Дана проблема завжди посідала центральне місце в процесі вивчення категорії справедливості. Але з позиції сучасного бачення стає очевидним, що вона є ключовим аспектом всіх концепцій праворозуміння, правотворення і правозастосування.

У природному праві справедливість і право є поняттями практично тотожними. При цьому справедливість розглядається як невід'ємна риса права. Відсутність справедливості в законодавчому акті, на думку прихильників даної школи права, робить його неправовим і ставить під питання його загальнообов'язковість і необхідність його дотримання громадянами. При цьому слід врахо-

увати, що «справедливість» першочергово є категорією моралі, а правова складова справедливості є однією із її сфер, що пронизує всі рівні суспільного життя (право, політику, економіку, соціальні відносини) і містить у собі морально обґрунтовані уявлення суспільства про взаємопов'язані явища та інтереси. «Справедливість», як правова категорія, виражається у пропорційності законодавчо закріплених взаємопов'язаних прав, обов'язків, відповідальності за вчинене діяння, процесів та інтересів особистості, суспільства і держави та має особливе значення для регулювання суспільних відносин, оскільки найбільш значні соціальні наслідки викликає саме несправедливість, зведена в законі. Справедливість і право знаходяться в діалектичному взаємозв'язку: закріплена у праві справедливість отримує властивість нормативності, а право, тим самим, стає справедливим і морально обґрунтованим. Правове регулювання суспільних відносин за допомогою справедливого законодавства дозволяє домогтися соціальної справедливості, а закріплення морального принципу справедливості у праві модифікує його в морально-правовий імператив.

Висновки. Проведений аналіз різних підходів до співвідношення категорій справедливості і права, сутності справедливості як юридичної категорії дозволяє зробити висновок про те, що справедливість, як правова категорія, виражається у пропорційності законодавчо закріплених взаємопов'язаних прав, обов'язків, відповідальності за вчинене діяння, процесів та інтересів особистості, суспільства і держави та має особливе значення для регулювання суспільних відносин, оскільки найбільш значні соціальні наслідки викликає саме несправедливість, зведена в закон. При цьому пропонується виділити три елементи справедливості як правової категорії: принцип, метод і режим. Принцип справедливості опосередкований морально обґрунтованими уявленнями про справедливість (закладений у правовій культурі, правосвідомості, правовій ідеології). Як критерій розпізнання «правового» в діях посадових осіб органів державного управління, в актах правотворчості, правозастосування, реалізації права тощо, справедливість може розглядатись як дослідницький інструмент (метод). Синтез моральної ідеї і правового методу справедливості втілюється в режимі соціальної справедливості під час побудови громадянського суспільства і правової держави.

Література

1. Дзюбань О.П., Мелякова Ю.П. Правовий дискурс справедливості як віртуальна реальність права. *Інформація і право*. № 2(8)/2013. С. 5–16.
2. Ткачук Т.Ю. Сучасні загрози інформаційній безпеці держави: теоретико-правовий аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 182–186.
3. Dovhan A.D., Bernaziuk Y.O., Tkachuk T.Y. Internet of things technologies in medical sector: cyber security issues. *Wiadomości Lekarskie*. 2019. № 12. 2019; 72 (12 cz 2): 2563–2567.
4. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Т 1. *Основные вопросы общей теории социалистического права*. Свердловск, 1972.
5. Бурдоносова М.А. Генеза справедливості як основоположного принципу права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 2. 2019. С. 4–7.
6. Олійник О. Сутність принципу справедливості за міжнародним кримінальним правом. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 216–220.
7. Терещук М.М. Юридична відповідальність у публічному праві : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.ю.н. спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2019. 22 с.
8. Примак В.Д. Справедливість цивільно-правової відповідальності у співвідношенні з принципами розумності, добросовісності, верховенства права, юридичної рівності та пропорційності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 24. Т. 2. С. 85–89.
9. Чалий Ю.І. Справедливість як метод цивілістики. *Форум права*. 2019. № 4. С. 66–74.
10. Ролз Дж. Теория справедливости: пер с англ. / науч. ред. и пред. В.В. Целищева. Изд. 2-е. Москва : Изд-во ЛКИ, 2010. 536 с.
11. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г.Ю. Васильєв, В.Д. Воднік, О.В. Волянська та ін. ; за ред. М.П. Требіна. Харків : Право, 2013. 536 с.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Глушенка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України Справа № 3-208/2018(2402/18). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text>.
13. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) Справа № 1-33/2004 від 2 листопада 2004 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.

References

1. Dzubanj O.P., Meljakova Ju. P. (2013) Pravovyj diskurs spravedlyvosti jak virtualjna realninstj prava. [Legal discourse of justice as a virtual reality of law]. *Informacija i pravo*. 2(8). S. 5-16
2. Tkachuk T. Ju. (2017) Suchasni zagrozy informacijnij bezpeci derzhavy: teoretyko-pravovyj analiz. [Modern threats to information security of the state: theoretical and legal analysis]. *Pidpryjemnyctvo, ghospodarstvo i pravo*. 10. S. 182-186.
3. Dovhan A.D., Bernaziuk Y.O., Tkachuk T.Y. (2019) Internet of things technologies in medical sector: cyber security issues. [Wiadomości Lekarskie]. № 12; 72 (12 cz 2): 2563-2567
4. Alekseev S. S. (1972) Problemy teoryy prava. [Problems of legal theory] T 1. *Osnovnyye voprosy obshej teoryy sotsyalystycheskogho prava*. Sverdlovsk.
5. Burdonosova M.A. (2019) Geneza spravedlyvosti jak osnovopolozhnogho pryncypu prava. [The genesis of justice as a fundamental principle of law]. *Aktualjni problemy vitchyznjanoi jursprudenciji*. № 2. S. 4-7.
6. Olijnyk O. (2019) Sutninstj pryncypu spravedlyvosti za mizhnarodnym kryminalnym pravom. [The essence of the principle of justice under international criminal law]. *Pidpryjemnyctvo, ghospodarstvo i pravo*. № 9. S. 216-220
7. Tereshhuk M.M. (2019) Jurydychna vidpovidaljninstj u publichnomu pravi. [Legal liability in public law] *Avto-ref. dys. na zdobuttja naukovogho stupenja k.ju.n. specialjninstj 12.00.01 – teorija ta istorija derzhavy i prava; istorija politychnykh i pravovykh uchenj. K.*, 22 s.
8. Prymak V.D. (2014) Spravedlyvistj cyviljno-pravovoi vidpovidaljnosti u spivvidnoshenni z pryncypamy rozumnosti, dobrosovisnosti, verkhovenstva prava, jurydychnoi rivnosti ta proporciynosti. [Fairness of civil liability in relation to the principles of reasonableness, good faith, rule of law, legal equality and proportionality]. *Naukovyj visnyk Uzghorodskogho nacionaljnogho universytetu*. Serija «Pravo». № 24. T. 2. S.85-89

9. Chalyj Ju.I. (2019) Spravedlyvistj jak metod cyvilistyky. [Justice as a method of civilization]. *Forum prava*. № 4. S.66-74
10. Rolz Dzh. (2010) Teoryja spravedlyvosty: per s anghl. [Theory of justice] / nauch. red. y pred. V.V. Celyshheva. Yzd. 2-e. Moskva : Yzd-vo LKY. 536 s.
11. Ghromadjansjke suspiljstvo: politychni ta socialjno-pravovi problemy rozvytku (2013) : monografija [Civil society: political and socio-legal issues of development] / Gh. Ju. Vasyljjev, V. D. Vodnik, O. V. Voljansjka ta in. ; za red. M. P. Trebina. Kh. : Pravo. 536 s.
12. Rishennja Konstytucijnogho Sudu Ukrainy u spravi za konstytucijnoju skarghoju Ghlushhenka Viktora Mykolajovycha shhodo vidpovidnosti Konstytuciji Ukrainy (konstytucijnosti) polozhenj chastyny drughoji statti 392 Kryminaljnogho procesualjnogho kodeksu Ukrainy (2018) Sprava № 3-208/(2402/18) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text>
13. Rishennja Konstytucijnogho sudu Ukrainy u spravi za konstytucijnym podannjam Verkhovnogho Sudu Ukrainy shhodo vidpovidnosti Konstytuciji Ukrainy (konstytucijnosti) polozhenj statti 69 Kryminaljnogho kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennja sudom biljsh m'jakogho pokarannja) Sprava # 1-33/2004 vid 2 lystopada 2004 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.